

העיצוב של רחבת הכותל המערבי והדיון בהר הבית אחרי איחוד ירושלים

שמואל בהט

תקציר

מאמר זה עוסק בהשפעת יחס החברה היהודית להר הבית ולמקדש על התכנית לעיצוב מרחב הכותל המערבי לאחר מלחמת ששת הימים ועל הדיון הציבורי שהתקיים על אודותיה. יחס הציבור היהודי להר הבית נדון בכמה מחקרים. גם התכנית לעיצוב רחבת הכותל נדונה בכמה מחקרים, אך חלקית. מאמר זה מלמד כי יש קשר הדוק בין שני העניינים וכי לצד גורמים אחרים שכבר נדונו במחקר, מוקד חשוב בפרשנותה של התכנית, ובעיקר בהתנגדות לה, בחלקים בציבור היהודי במדינת ישראל, היה היחס להר הבית ולשאיפה לבניין המקדש עליו בעתיד. כמה מן התומכים בתכנית, ובעיקר רבים מן המתנגדים לה, טענו כי היא מעצימה את הכותל כשלעצמו ומבקשת לעצבו כאתר שמשמעותו היסטורית-לאומית. המתנגדים, בעיקר מן הציבור הדתי הציוני והלא ציוני, טענו כי בו בזמן היא דוחקת את הר הבית ואת השאיפה העתידית לבניין המקדש מתודעת הציבור היהודי ומבטלת את משמעות הכותל כאתר שמהותו היא זיכרון המקדש החרב, השכינה השורה בו בהווה, ועוד יותר מכך – הציפייה לבניינו. מסקנה זו מבוססת על מקורות ראשוניים רבים שטרם נדונו ותורמת לשני הנושאים הנדונים: היא מלמדת כי אף שמקומו של הר הבית לא היה מרכזי בחברה היהודית בשנות השבעים ומעטים מאוד ניסו הלכה למעשה לקיים בו פולחן יהודי, נודעה לו חשיבות רעיונית, בעיקר בציבור הדתי אך לא רק בו, והייתה לה השפעה מעשית על עיצוב המרחב. הבנה זו גם משלימה את הדיון המחקרי בתכנית לעיצוב רחבת הכותל.

מילות מפתח: הר הבית, חילון, הכותל המערבי, המקדש, משיחיות, ציונות, תכנית ספדיה

* אני מודה לד"ר אסף זלצר על הערותיו המועילות.

מבוא

כיבוש העיר העתיקה בירושלים במלחמת ששת הימים, ובכללה הר הבית והכותל המערבי, העלה על סדר היום הציבורי בישראל את שאלת יחסה של החברה היהודית למקומות המקודשים. שאלה זו התעוררה עוד בראשית התגבשותה של התנועה הציונית ופעילותה בארץ, אך עתה, כאשר לראשונה היו המקומות האלה בשליטת מדינת ישראל, היא קיבלה משנה תוקף ודרשה הכרעות עקרוניות ומעשיות. חוקרים שונים בחנו את העניין מזוויות שונות ועמדו גם על התמורות שחלו בו, וסוגיה זו ומשמעויותיה נדונו בהרחבה במחקריהם.¹ מאמר זה מבקש להצביע על השלכה אחרת של שאלה עקרונית זו, שטרם נדונה, ולהראות כי מקומה היה מרכזי ומכריע בדיון על עיצוב המרחב הסמוך להר הבית ולכותל שקיימו רשויות מדינת ישראל.

בשנת 1973 הציג האדריכל הנודע משה ספדיה את תכניתו לעיצוב קבוע של רחבת הכותל. את התכנית הזמינו עיריית ירושלים, ובראשה טדי קולק, והחברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי, והיא עוררה ויכוח ציבורי סוער בחברה היהודית בישראל. כעבור שנים אחדות המליצה ועדת מומחים שמינתה הממשלה לבחינת התכנית על קבלתה העקרונית, אך למעשה היא לא יצאה אל הפועל. הרחבה שעוצבה ליד הכותל בחודשים שלאחר מלחמת ששת הימים נותרה במתכונתה עד היום, אף שהיא נועדה להיות זמנית, לשנים אחדות בלבד.

תכנית ספדיה נידונה בכמה מחקרים, ובעיקר במחקריהם של אלונה נצן-שיפטן ושל דורון בר וקובי כהן-הטב, שניתחו זוויות מסוימות בתכנית ובוויכוח על אודותיה וסקרו רבות מן הטענות שהועלו נגדה.² נצן-שיפטן תיארה את מוקד המחלוקת על התכנית

1 אמנון רמון, יחסם של מדינת ישראל והציבור היהודי לגווניו להר הבית, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1997; מוטי ענברי, פונדמנטליזם יהודי והר הבית, מאגנס, ירושלים תשס"ח; שרינה חן, 'במהרה בימינו...': תמורות ביחסו של הציבור הדתי-לאומי להר הבית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשע"ז; Hillel Cohen, 'The Temple Mount/al-Aqsa in Zionist and Palestinian National Consciousness: A Comparative View', *Israel Studies Review*, 32, 1, (Summer 2017), pp. 1-19; Tomer Persico, 'The End Point of Zionism: Ethnocentrism and the Temple Mount', *ibid.*, pp. 104-122.

2 אלונה נצן-שיפטן, "'יש אבנים עם לב אדם': על מונומנטים, מודרניזם ושימור בכותל המערבי, תיאוריה וביקורת, 38-39 (2011), עמ' 65-100; דורון בר וקובי כהן-הטב, קדושה בעין הסערה: הכותל המערבי בין יהדות לישראליות, 1967-2000, מאגנס, ירושלים תשפ"א, עמ' 98-138; Simone Ricca, *Reinventing Jerusalem: Israel's Reconstruction of the Jewish Quarter after 1967*, I. B. Tauris, London 2007, pp. 115-118; Kobi Cohen-Hattab, 'Designing Holiness: Architectural Plans for the Design of the Western Wall Plaza After the Six-day War, 1967-1977', *Israel Studies*, 21, 3 (Fall 2016), pp. 126-152; Alona Nitzan-Shifan, *Seizing Jerusalem: The Architectures of Unilateral Unification*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2017, pp. 231-277. מחקרים אלה עסקו בתכנית חלקית, ובכמה מהם נפלו גם שגיאות.

בשאלה אם ערכו של הכותל נובע מחייווי הסובייקטיבי של העבר, כלומר מתפקידו כמכונן זיכרון ומהטענתו הסובייקטיבית במשמעות באמצעות פולחן וטקס, ולא דווקא מעצם עתיקותו, ולפי תפיסה זו הוא קדוש לא אפריורית אלא מתוקף הסכמה ומכוונות אליו, או שערכו נובע מעצם עתיקותו ומההרגשה שעתיקות זו משרה בהווה. מוקד אחר של הדיון, שאותו תיארה נצן-שיפטן, היה מחלוקת על תפקידה של האדריכלות: האם עליה לכוונן משמעות או לשרת רעיונות ותכנית חיצוניים ולתת להם צורה. בר וכהן הטב הציגו כמה מההתנגדויות לתכנית (ואציג אותן להלן) שנבעו מסיבות פרוצדורליות, רעיוניות וארכיטקטוניות. אך בחינת המקורות הראשוניים מלמדת כי בלב הדיון בתכנית ובבסיס ההתנגדות העיקרי לה ניצבה שאלת היחס להר הבית ולמקדש בציבור היהודי. עניין זה לא זכה כמעט לכל התייחסות במחקר על אף מרכזיותו והקשרו הרחב, ובו אתמקד במאמר זה.³

יחס החברה היהודית להר הבית ולכותל המערבי לאחר מלחמת ששת הימים

ב־7 ביוני 1967, ביומה השלישי של מלחמת ששת הימים, כבשו כוחות צה"ל את העיר העתיקה של ירושלים, ובכללה את הר הבית ואת הכותל המערבי. דבר כיבושה של העיר העתיקה התקבל בחברה היהודית בארץ ובעולם בהתרגשות גדולה ונחשב בעיני רבים להישג חשוב ביותר במלחמה. הכרזתו של מוטה גור 'הר הבית בידנו' עוררה גלי התלהבות והייתה סמל לניצחונה של ישראל במלחמה, ולימים גם סמל למורכבות שנבעה מניצחון זה. זמן קצר לאחר הכיבוש קידם שר הביטחון משה דיין כמה מהלכים, ונודעה להם השפעה מיידית על מעמדו המעשי של הר הבית. מיד לאחר הכיבוש הורה דיין להסיר דגל ישראל שתלה חייל צה"ל על כיפת הסלע. כעבור זמן קצר הוא הורה לפנות מן ההר את פלוגת הצנחנים שהופקדה לשמור עליו. כמה ימים לאחר המלחמה הוא מסר את מפתחות הר הבית ואת ניהולו לידי הווקף המוסלמי, תוך כדי הותרת האחריות הביטחונית הכוללת למקום בידי ממשלת ישראל. בחודשים שאחרי כן הוחלטו עוד החלטות, ואלה קבעו את הסטטוס קוו במקום; נקבע שמותרת כניסת יהודים אל רחבת ההר ללא תשלום למטרות ביקור בלבד, ופולחן יהודי נאסר שם.⁴ אמנון רמון כתב כי מלבד השפעתם של מהלכים אלה

3 התייחסות לזווית מסוימת של נושא זה מובאת במחקרה של נצן-שיפטן, אך היא חלקית ביותר וכן לא ממוקדת בלב העניין. ניתוחי שונה מניתוחה. החוקרים האחרים לא עמדו כלל על עניין זה. המאמר מתבסס על מקורות רבים מארכיונים שונים, ובעיקר ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י) וארכיונו האישי של דוד קאסוטו (להלן: אד"ק). ארכיון זה הוא המקור ביותר והחשוב ביותר לעניין זה, ובו נשמרו כל מסמכיה של ועדת שמרון וכל מסמכיה של ועדת הקונספציה (עליהן ראו להלן), שהוא היה חבר בשתייהן.

4 ראו את המקורות בהערה 1 לעיל. וראו גם: עוזי בנוימן, ירושלים: עיר ללא חומה, שוקן, תל אביב תשל"ג, עמ' 128-141; מירון בנבנישתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ויידינפלד וניקולסון, ירושלים תשל"ג, עמ' 230-244; נדב שרגאי, הר המריבה: המאבק על הר הבית, יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967, כתר, ירושלים 1995.

על מעמדו המעשי של הר הבית, הם גם השפיעו על מקומו בתודעה הציבורית היהודית: החלוקה בין הר הבית כמקום פולחן מוסלמי, שעליו ניצבים מבנים מקודשים ורבי-חשיבות לאסלאם, ובין הכותל המערבי כמקום פולחן יהודי התקבלה והשתרשה בתודעת רוב הציבור היהודי וההר היה 'ארץ אחרת' בתודעת רבים, למעט בקרב קבוצות שוליים קטנות שביקשו לשנות את מעמדו המעשי ואף להעצים את מקומו בתודעה הציבורית.⁵ למהלכים שקידם דיין הצטרפו עוד גורמים, ואלה השפיעו על מעמדו של הר הבית בתודעה הציבורית היהודית, ומהלכיו אף נשענו עליהם במידה רבה. במשך מאות שנים נמנעה כניסת יהודים להר הבית, ורק בשלהי המאה ה-19 ובתקופת המנדט הותר ביקורם בו למטרות תיור, ולא למטרות פולחן.⁶ לכך נוסף איסור הלכתי שהטילו פוסקי הלכה על הכניסה למקום, וגם הוא השפיע על חלקים בציבור היהודי.⁷ מוקד המשיכה עבור יהודים היה אפוא מחוץ להר הבית, ליד צדו החיצוני של כותלו המערבי, ואילו ההר עצמו על מבניו המקודשים שימש מוקד משיכה למוסלמים. מציאות היסטורית זו השפיעה על הזיקה היהודית להר הבית, והיא גם ניצבה בבסיס פעולותיו של דיין.

מלבד הגורמים ההיסטוריים, הפוליטיים וההלכתיים, נראה שעוד רובדי עומק השפיעו על יחס החברה היהודית להר הבית, ואותם אבקש לבאר בעיקר בעקבות ניתוחו של תומר פרסיקו.⁸ חוקרים רבים הראו כי הציונות הייתה בגרעינה הפנימי, ואולי אף מחוץ לו, תנועה משיחית.⁹ מונחי יסוד של הציונות ושאִיפותיה הבסיסיות, דוגמת ארץ ישראל, ירושלים וגאולה, נשענו על המסורת המשיחית היהודית. על אף הניסיון לחילון המונחים, גרעינים המית־דתי־משיחי נשמרו, חבוי או גלוי. הביקורת על תזת החילון שגברה בעשורים האחרונים והערעור על ההצגה הדיכוטומית שרווחה בעבר של היחסים בין דת ללאומיות מודרנית ואף על עצם החלוקה הקטגורית בין שני מונחים אלה מדגישים תובנה זו.¹⁰

5 רמון, יחסם של מדינת ישראל והציבור היהודי, עמ' 8.

6 שם, עמ' 3-4.

7 ראו לדוגמה: אייל בן-אליהו, "להקים בניין חדש? הרב קוק, הרב הירשנזון והרצל על בניין המקדש והידוש הקרבנות", קתדרה, 128 (תמוז תשס"ח), עמ' 101-112.

8 Persico, 'The End Point of Zionism', pp. 113-114.

9 למגוון התייחסויות לנושא ראו לדוגמה: ישראל קולת, 'ציונות ומשיחיות', בתוך: צבי ברס (עורך), משיחיות ואסכטולוגיה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 419-431; שמואל אלמוג, 'המשיחיות כאתגר לציונות', שם, עמ' 433-438; אניטה שפירא, 'ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל אביב תשמ"ח', עמ' 11-22; דוד אוחנה, 'מבוא - יעקב טלמון והדיאלקטיקה של המשיחיות החילונית', בתוך: יעקב טלמון, חידת ההווה: עיונים בהיסטוריה היהודית בפרספקטיבה אוניברסלית (עורך: דוד אוחנה), מוסד ביאליק, ירושלים תשס"א, עמ' יא-לו; הנ"ל, משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים - בין חזון מדיני לתיאולוגיה פוליטית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2003; דב שוורץ, 'ציונות, דת, משיחיות: עיון מחודש', קתדרה, 159 (ניסן תשע"ו), עמ' 125-152.

10 ראו לדוגמה: יהודה גודמן ושלמה פישר, 'להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות', בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 346-390; יעקב ידגר, מעבר לחילון:

גם השאיפה למקדש הייתה מן היסודות הטמונים בתשתיתה המהותית של הציונות, שהרי המסורת המשיחית אשר עליה נשענה הציונות ראתה בהקמת המקדש את השלב הסופי של תהליך שראשיתו בקיבוץ הגלויות ובחידוש הריבונות היהודית בארץ ישראל. עם זאת, ודווקא משום כך, נבוכה הציונות, שראתה בעצמה תנועה לאומית לא דתית, כאשר נאלצה להתמודד עמה בעקבות כיבוש הר הבית והשליטה בו. פרסיקו הגדיר את הקמת המקדש, על משמעויותיה הדתיות-פולחניות, נקודת הסוף (end point) של הציונות, שאליה היא שואפת אך בה היא מתכלה משום שהיא חושפת את תשתיתה הדתית ומערערת על מפעלה ועל כמה מיסודות תפיסתה ותודעתה העצמית. נראה שאת היחס הדו-ערכי של חלקים גדולים בחברה היהודית להר הבית ולמשמעותו הסמלית יש להבין גם לפי זאת, מלבד הגורמים ההיסטוריים והמעשיים שהשפיעו עליו.¹¹

לעומת מעמדו של הר הבית, מעמדו של הכותל הגיע לשיא במלחמת ששת הימים ובשנים שאחריה. מן הרגע הראשון נחשב כיבוש הכותל שיאה של מלחמת ששת הימים. ביטויים רבים לכך מצויים בכתבות, בשירים ובתמונות שפורסמו בימי המלחמה ומיד אחריה, וכן בספרות על אודות המלחמה שנכתבה בשנים שאחריה.¹² הקולות המעטים שהביעו הסתייגות מעצם האתר ומן ההתרגשות מן ההגעה אליו שפקדה רבים¹³ נותרו שוליים בזמן המלחמה, ואף בחודשים ובשנים שאחריה הוא נחשב אתר חשוב ומרכזי.¹⁴ גם כאן נבע הדבר מן המציאות ההיסטורית ומזיכרונה. במשך מאות שנים שימש הכותל מקום תפילה ועלייה לרגל ראשון במעלה עבור יהודים.¹⁵ במאה ה-19 התעצם

מסורתיות וביקורת החילונית בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשע"ג, עמ' 15-45; יוכי פישר, 'מבוא: חילון וחילונית - מצע תיאורטי ומתודולוגי', בתוך: הנ"ל (עורכת), חילון וחילונית: עיונים ביותחומיים, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשע"ו, עמ' 11-43; אמנון רוז קרקוצקין, "דת" ו"לאומיות" בהקשר היהודי ובהקשר הציוני: הערות מבוא, בתוך: זוהר מאור ויוכי פישר (עורכים), לאומיות וחילון, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשע"ט, עמ' 261-297, ובייחוד עמ' 261-262.

11 על עיקרון זה של רעיון שהגשמתו היא סתירתו בקשר ליחס הציוני לארץ, ל'מקום', עמדו זלי גורביץ' וגדעון ארן. הנ"ל, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים, 4 (1991), עמ' 9-44.

12 לדוגמות בולטות ראו: 'הכל מדברים על ירושלים של מעלה עת לעשות לירושלים של מטה', מעריב, 23.6.1967; א"י ברור, 'כותל הקינות והעלבונות', הארץ, 9.7.1967; שמואל שגב, סדין אדום: מלחמת ששת הימים, נ. טברסקי, תל אביב 1968, עמ' 202-203; משה נתן, המלחמה על ירושלים, אותפז, תל אביב תשכ"ט, עמ' 305-349; ישראל הראל ומוטה גור, שער האריות: הקרב על ירושלים בחויית לוחמי חטיבת הצנחנים, מערכות, תל אביב 1972, עמ' 160-169; יצחק רבין ודב גולדשטיין, פנקס שירות, כרך ראשון, ספרית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 12-13; David Rubinger (and Ruth Corman), *Israel Through My Lens: Sixty Years as a Photojournalist*, Abbeville Press Publishers, New York 2007, pp. 122-125.

13 אברהם שפירא, שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, דפוס אחדות, תל אביב תשכ"ח; נתן, שם; הראל וגור, שם, עמ' 163, 219.

14 אלון גן, 'חשופים בצריח ושיח לוחמים כצירי זהות מתפצלים', ישראל, 13 (2008), עמ' 267-296.

15 דן בהט, 'מאמת' מתפללים ליד הכותל המערבי', ארץ ישראל, כח (תשס"ח), ספר טדי קולק, עמ' 235-238; Miriam Frenkel, 'The Temple Mount in Jewish Thought (70 CE to the)',

מעמדו בקרב יהודי ירושלים ובקרב יהודי העולם בכלל, והוא נהיה מרכזי יותר ויותר, כך עולה מעדויות רבות של נוסעים יהודים ולא יהודים.¹⁶ בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט החל הכותל לשמש מקום תפילה מוסדר, ובמידת-מה החל להיראות כמו בית כנסת, והובאו אליו חפצי תפילה.¹⁷ כמה חוקרים הראו כי עם התעוררות הלאומיות היהודית בעת החדשה החלו גורמים יהודיים לאומיים לראות בכותל גם סמל היסטורי-לאומי.¹⁸ השימוש בסמלי דת למטרות לאומיות רווח בתנועות לאומיות מודרניות רבות, ובהן גם בציונות, ובמידת-מה בה אף יותר מתנועות אחרות בשל הקשר הפנימי ההדוק בין דת ללאום ביהדות.¹⁹ שימוש זה עשוי להתפרש באופנים שונים אשר קשורים (גם אם לא תלויים) בגישות השונות בחקר הלאומיות המודרנית וביזיקתה לקבוצות היסטוריות קיימות. אפשר לראות בו שימוש אינסטרומנטלי בלבד או אף מניפולטיבי, ואפשר לראות בו ניסיון אותנטי לפרשנות תרבותית חדשה לסמלים עתיקים.²⁰ כך או כך, סמלי דת מילאו תפקיד חשוב בבניין האומה היהודית המודרנית. הכותל היה לסמל היסטורי-לאומי יהודי ופורש כזכר לעבר היהודי המפואר בארץ וכסמל לשאיפה לחידוש הימים קדם. משמעות לאומית זו של הכותל וסמליותו הלכו והתחזקו במאה ה-20, בעיקר מתקופת המנדט הבריטי, והגיעו לשיא בעקבות כיבושו במלחמת ששת הימים.²¹

Present)', in: Oleg Grabar and Benjamin Z. Kedar (eds.), *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade*, Yad Ben-Zvi Press, Jerusalem 2009, pp. 344-361

16 יהושע בן אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ז, עמ' 348-355, 417-422; Arie B. Saposnik, 'Wailing Walls and Iron Walls: The Western Wall as Sacred Symbol in Zionist National Iconography', *The American Historical Review*, 120, 5 (2015), pp. 1653-1681, esp. p. 1657

17 לביא שי, 'גיאוגרפיה היסטורית-תרבותית וצילום: התפתחות ירושלים כמקרה מבחן', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011; שמואל בהט, 'מ"מקום קדוש" ל"מקדש מעט" - תהליך קביעתה של רחבת הכותל המערבי כבית כנסת בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי', מורשת ישראל, 15 (תשע"ח), עמ' 243-264.

18 Saposnik, 'Wailing Walls and Iron Walls', pp. 1653-1681; Kobi Cohen-Hattab and Ayelet Kohn, 'The Nationalization of Holy Sites: Yishuv-Era Visual Representations of the Western Wall and Rachel's Tomb', *The Jewish Quarterly Review*, 107, 1 (Winter 2017), pp. 66-89

19 יוסף שלמון, 'דת ולאומיות בתנועה היהודית הלאומית', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינזור (עורכים), *ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 1996)*, עמ' 366-376; אליעזר שביד, *לאומיות יהודית, ש' זק, ירושלים תשל"ז*, עמ' 37-43; חדוה בן-ישראל, *בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות*, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ד; R. Brubaker, 'Religion and Nationality: Four Approaches', *Nations and Nationalism*, 18, 1 (2012), pp. 2-20, esp. p. 9

20 לסיכום העניין ראו: שמואל בהט, "'להבדיל בין קודש לחול': עיצובה של רחבת הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים ומשמעותיותו", קתדרה, 174 (טבת תש"ף), עמ' 155-181, ובייחוד עמ' 176-179.

21 Kobi Cohen-Hattab and Doron Bar, 'From Wailing to Rebirth: The Development of the Western Wall as an Israeli National Symbol After the Six-Day War', *Contemporary Jewry*, 38, 2 (2018), pp. 281-300

הזיקה אל הכותל בתודעת הציבור היהודי לגווניו הייתה אפוא חזקה הרבה יותר מן הזיקה להר הבית על המבנים המוסלמיים המקודשים שיש בו, שכאמור שימש מקום פולחן מוסלמי, גישת יהודים אליו הייתה מוגבלת, והיחס אליו היה מורכב בשל הקשריו הדתיים-פולחניים. אראה להלן כי גם ביסודה של תכנית ספדיה נחשב הכותל אתר היסטורי-לאומי-ממלכתי שחשיבותו ראשונה במעלה, ובו בזמן היא שיקפה את מעמדו השולי של הר הבית ואת ההסתייגות מן המקדש בעיני רבים ממבקריה לפחות.

עיצוב רחבת הכותל לאחר מלחמת ששת הימים

זמן קצר לאחר כיבוש העיר העתיקה במלחמת ששת הימים הרסו רשויות מדינת ישראל את שכונת המוגרבים, שהייתה ליד הכותל המערבי, והכשירו שם כיכר גדולה שתכיל עשרות אלפי אנשים בעת ובעונה אחת במקום הסמטה הצרה שהייתה שם עד אותה עת.²² הרחבה הגדולה שנוצרה בעקבות ההריסה הייתה חסרת גבולות וסדרים, והיה הכרח לעצבה מיד כדי לאפשר את ניהול שימושיה השונים, ובהם בעיקר תפילה, ביקור וטקסים ממלכתיים. מלבד בעיית תפקוד זו, ניצבה בפני מנהלי האתר גם בעיה חזותית: רבים הביעו אכזבה מכך שהכותל נראה פתאום כמו קיר נמוך לעומת השטח הגדול שעל ידו ושולי לעומת המרחב הגדול הסובב אותו ומאבדן האינטימיות שהרגישו המבקרים והמתפללים בסמטה הצרה והמתוחמת שהייתה ליד הכותל בעבר.²³

בשנים 1967-1968 עוצבה הרחבה על פי תכניתו של האדריכל יוסף שנברגר, יועצו של שר הדתות זרח ורהפטיג לענייני אדריכלות. לפי תכניתו הונמך האזור הסמוך לכותל, ובכיכר הגדולה נוצרו שני מפלסים, וביניהם הבדלי גובה של שני מטרים בערך: מפלס תחתון סמוך לכותל ומפלס עליון ממערב לו.²⁴ מטרת התכנית הייתה להתמודד עם שתי הבעיות גם יחד: המפלס תחתון, הסמוך לכותל, יועד למתפללים, והמפלס העליון, הרחוק מן הכותל (מערבה) – למבקרים; ובאמצעות הנמכת האזור הסמוך לכותל ביקש 'להגדיל את דמות הכותל ביחס לסביבה הקרובה וליצור חלל מוגדר בממדים הולמים', המאפשר התייחדות אינטימית.²⁵ תכנית שנברגר הוגדרה מראש זמנית, והייתה אמורה להתקיים שנים אחדות בלבד.²⁶

22 שמואל בהט, 'הריסתה של שכונת המוגרבים במלחמת ששת הימים', אופקים בגאוגרפיה, 96 (2019), עמ' 181-203.

23 ראו לדוגמה: בנבנישתי, מול החומה הסגורה, עמ' 137; נצן-שיפטן, 'יש אבנים עם לב אדם', עמ' 66; בהט, שם, עמ' 197-199.

24 על תכנית זו ועל משמעותה ראו בהרחבה: בהט, 'להבדיל בין קודש לחול'.

25 פרוטוקולים של ישיבות ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 8.10.1967 ו-15.10.1967, א"מ, א-314/1; יוסף שנברגר, 'רחבת הכותל - רעיונות לתכנון ושיפוץ אחרי אייר-סיון תשכ"ז', בתוך: דוד קוטלר (עורך), ירושלים בבניינה, משרד החינוך והתרבות - המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ב, עמ' 82-87.

26 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 5.11.1967, א"מ, א-314/1.

בחודשים ובשנים שלאחר מלחמת ששת הימים הועלו הצעות רבות לעיצובה הקבוע של הרחבה, אך שום גורם רשמי בעל סמכות לא הזמין ולו את אחת ההצעות, הרשויות המוסמכות לא בחנו אותן, ואף לא אחת מהן לא הוצאה אל הפועל.²⁷

בשנת 1970 הקים משרד הדתות צוות מומחים; זה פעל בהנחייתו של שנברגר, ומטרתו הייתה להתוות עקרונות לתכנון עתידי של אזור הכותל.²⁸ ההמלצות העיקריות של הצוות היו לחשוף את הכותל מהפינה הדרום-מערבית של הר הבית עד בניין המחכמה שמצפון לרחבת התפילה ולהנמיך את מפלס הרחבה עד מפלס הרחוב שעבר שם בימי הבית השני, ובכך להאדיר את מראה הכותל. עוד הומלץ לחלק את הרחבה למפלסים שונים ולחללי משנה שיועדו לשימושיה השונים של הרחבה, ובכך ליצור הרגשה כי החלל שליד הכותל מוגדר ומתוחם, להשיב את מרכזיותו ולצמצם את החיכוך בין השימושים השונים של הרחבה. ורהפטיג ושנברגר הדגישו כי עיצוב רחבת הכותל, כדרך עיצובם של חללים היסטוריים, הוא עניין לזמן רב, ולא לדור אחד.²⁹

חברי הצוות ניסחו גם כמה הנחיות כלליות. הם כתבו שעיצוב הרחבה חייב לבטא את היותה אזור מְעַבֵּר להר הבית מבחינה פיזית ומבחינה דתית וסמלית; יש להתחשב בהנחיות הלכתיות; וכל תכנון פיזי באזור מחייב תחילה את 'הגדרת משמעותו הייחודית של הכותל'. בתכנית ספדיה היו כמה מאפיינים ארכיטקטוניים מרכזיים דומים לאלה שהומלץ עליהם, דוגמת הנמכת מפלס הרחבה וחלוקתה לחללי משנה, אך הוא פעל לא לפי העקרונות וההנחיות שניסחו חברי הצוות, ובהן היו נעוצות הסיבות המרכזיות להתנגדות לתכניתו.

היוזמה לתכנית ספדיה והתגבשותה

החשובה מכל התכניות לעיצוב מרחב הכותל לאחר מלחמת ששת הימים הייתה תכניתו של משה ספדיה. תכנית זו הייתה היחידה אשר לא זו בלבד שהזמינו אותה גורמים ציבוריים רשמיים אלא שהיא אף נדונה בוועדת השרים לענייני ירושלים, אושרה עקרונית והייתה הקרובה ביותר ליישום.³⁰

27 לסקירת תכניות שונות ראו: עידית זרטל, 'קוים לכותל', דבר, 29.9.1967; ישראל גודוביץ', 'דורות של בכיה או בכיה לדורות', לחיות בעיר, 2 (1975), עמ' 26-33; יעקב דש, 'עיצוב רחבת הכותל המערבי', אוקטובר 1979, א"מ, כ-676/4. לאחרונה זכו כמה תכניות לניתוח מחקר; ראו לעיל הערה 2.

28 יוסף שנברגר, 'הצעה לצוות לבדיקה תכנונית של איזור הכותל המערבי: מוגשת לשר הדתות', 1970, 6.11.1970, א"מ, גל-12252/2; שלמה אהרונסון אל יוסף שנברגר, 30.10.1970, שם.

29 ארתור קוצ'ר ושלמה אהרונסון, חקר תכנוני לאזור הכותל המערבי, משרד הדתות, ירושלים תשל"ג; בר וכהן' הטב, קדושה בעין הסערה, עמ' 108-110. ההנחה הייתה כי מתחת למפלס הרחבה קיים רחוב מתקופת בית הורדוס. הנחה זו איננה ודאית.

30 כאמור בראשית המאמר, התגבשות התכנית וכמה מן התנגדויות לה, שתתוארנה בסעיפים הבאים, כבר נזכרו במחקרים קודמים (לעיל הערה 2), אך בכל זאת לא נזכרה כלל במחקר העילה

בשנת 1971 יזם טדי קולק שיתוף פעולה בין עיריית ירושלים והחברה לשיקום ולפיתוח הרובע (להלן: החברה) ובין משרד הדתות לתכנון אזור הכותל.³¹ ניסיון זה בא לאחר שנים של מאבק בין כמה רשויות על ניהול האזור ועל עיצובו. מיד לאחר מלחמת ששת הימים החל מאבק בין הרבנים הראשיים לישראל למשרד הדתות ולעיריית ירושלים ורשות הגנים הלאומיים שפעלה עמה על הסמכות בנוגע לכותל המערבי ועל האחריות לו. לאחר ויכוחים סוערים בציבור ובממשלה זכה משרד הדתות באחריות לאתר, וראשיו השפיעו רבות על עיצוב צביונו בשנים שלאחר המלחמה.³² קולק ביקש אז לשוב ולהשפיע על עיצוב המקום. הוא וראשי החברה דנו עם שר הדתות ורהפטיג בהקמת צוות משותף, שיפעלו בו ספדיה, אשר עסק באותה עת בתכנון חלקו המזרחי של הרובע היהודי, מטעם העירייה והחברה, ושנברגר – מטעם משרד הדתות.³³ לבסוף לא חתמו הצדדים על הסכם שיתוף הפעולה, והצוות לא הוקם בשל הוראת היועץ המשפטי לממשלה שאין לתכנן את רחבת הכותל לפני שיוחלט בנושא בוועדת השרים לענייני ירושלים.³⁴

למרות חוות הדעת המשפטית ואי-הקמת הצוות החליטו קולק ושר המשפטים יעקב שמשון שפירא שהחברה תמשיך לעסוק בתכנון ראשוני של רחבת הכותל ללא הסכם.³⁵ ביוני 1973 הציג ספדיה, בהוראת קולק, את התכנית כפומבי, בפני ועד ירושלים – מועצה עולמית לכבודה של ירושלים, שנתכנסה ביוזמת קולק, ועם חבריה נמנו אישי רוח בולטים מתחומים שונים – ואף דווח בעיתונים שהיא תובא לדיון ולאישור בוועדת השרים וברשויות

להתנגדות שתתואר בהמשך הדברים, במוקד המאמר, שתפסה מקום מרכזי ועיקרי בדיון, והיא עיקר ענייננו.

31 יוסף שנברגר, 'רחבת הכותל ושונות – דו"ח לכב' השר', 6.8.1971, ארכיון הכותל המערבי, הקרן למורשת הכותל (להלן: אה"כ); יוסף שנברגר אל מרדכי שושני, אדריכל ראשי במע"צ, א"מ, 18.1.1972, גל-12252/3.

32 ראו לדוגמה: בנימין, ירושלים: עיר ללא חומה, עמ' 155-158; כנבנישתי, מול החומה הסגורה, עמ' 251-261; שירה וילקוף, "הזדמנות היסטורית": תכנון והקמת גן לאומי "סובב חומות ירושלים", 1970-1967, עבודה לשם קבלת תואר מגיסטר, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה תשע"א, עמ' 170-172.

33 על ספדיה ועל עבודתו בירושלים ראו: Moshe Safdie, *Beyond Habitat*, MIT Press, Cambridge, MA 1970; Idem, *Jerusalem: The Future of the Past*, Optimum Pub. International, Montreal 1989, pp. 25-63; W. Wendy Kohn, *Moshe Safdie*, Academy Editions, London 1996, pp. 72-97.

34 יוסף שנברגר אל זרח ורהפטיג, 29.10.1972 ו-11.2.1973, א"מ, גל-12252/4; יוסף שנברגר אל משה ספדיה, 24.6.1973, אע"י, 2059, 40/10; זרח ורהפטיג אל טדי קולק, 28.6.1973, שם; טדי קולק אל זרח ורהפטיג, 6.8.1973, שם; בר וכהן-הטב, קדושה בעין הסערה, עמ' 117-121. מקצת המסמכים נזכרים בתוך: Nitzan-Shifan, *Seizing Jerusalem*, pp. 231-277, אך להבדיל מדבריה ההסכם לא נחתם מעולם.

35 מיכאל ארנון, רחבת הכותל – ועדת מומחים, 23.10.1972, א"מ, א-7341/3.

התכנון.³⁶ הדבר סתם את הגולל על ניסיון שיתוף הפעולה בין קולק והחברה ובין משרד הדתות.³⁷

בשנת 1974 הציגו קולק וספדיה את התכנית לוועדת השרים לענייני ירושלים.³⁸ הוועדה החליטה שהתכנית תוכל לשמש 'הצעת תכנון רעיוני יסודי, אשר על בסיסו יקוימו תהליכי בדיקה וביקורת ותתקבלנה הצעות והערות'. עוד היא החליטה להקים ועדה מייעצת לעניין רחבת הכותל, ובה שבעה מומחים: נציג יושב ראש ועדת השרים לענייני ירושלים, שישמש יושב ראש; שלושה אדריכלים שתבחר ועדת השרים בהתייעצות עם אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל; נציג שר הדתות; נציג עיריית ירושלים; ונציג משלחת הארכאולוגים בראשותו של בנימין מזור שעבדה באותה עת ליד הר הבית. לאחר חודשיים שתוצג בהם התכנית לציבור לקבלת הערות והצעות תסכם הוועדה את מסקנותיה, הן תובאנה לדין בוועדת השרים, וזו תחווה את דעתה לממשלה, ולאחר אישורה תוגש התכנית לאישור רשויות התכנון והבנייה.³⁹

חברי הוועדה המייעצת (להלן: ועדת שמרון) היו: עורך הדין ארווין שמרון, יושב ראש החברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי ופרקליט המדינה לשעבר, אשר מונה ליושב ראש; האדריכלים יעקב רכטר, אריה שרון ואברהם יסקי, נציגי אגודת האינג'נרים והארכיטקטים; האדריכל דוד קאסוטו, נציג משרד הדתות; מירון בנבנישתי, נציג עיריית ירושלים; ומאיר בן דב, נציג משלחת הארכאולוגים.⁴⁰

ב־1 ביולי 1975 נפתחה ברובע היהודי תצוגה, ובה תכניות, תצלומים ודגם של תכנית ספדיה.⁴¹ הדבר פורסם בכלי התקשורת.⁴² בחודשיים שהייתה התצוגה פתוחה ביקרו בה

The Jerusalem Committee: Proceeding of the Second Plenary Session, June 18-21, 1973, 36 pp. 63-76, אע"י, 9,005; יובל אליצור, 'רחבת הכותל תועמק ותדורג בצורת "אמפיתיאטרון"', מעריב, 21.6.1973; דליה שחורי, 'תכנון רחבת הכותל כולל חשיפה לעומק 9 מ' נוספים', על המשמר, 21.6.1973, pp. 231-277. Nitzan-Shifan, *Seizing Jerusalem*, על ועדה זו ראו: ברכה סליי, רות קרק ונעם שובל, 'מורשת ומרחב בתכנון הרובע היהודי בירושלים ובשיקומו 1967-1975', קתדרה, 148 (תמוז תשע"ג), עמ' 143-178.

37 יוסף שנברגר אל משה ספדיה, 24.6.1973, אע"י, 40/10, 2059; זרח ורהפטיג אל טדי קולק, 28.6.1973, שם; מובא גם בתוך Nitzan-Shifan, Ibid.

38 טדי קולק, 'קדום תכנון ובנוי רחבת הכותל', 22.8.1974, אע"י.

39 'בינוי רחבת הכותל וסביבתה', 28.8.1974, א"מ, א-7341/3; גרשון אבנר, מזכיר הממשלה, אל ראש הממשלה, שר האוצר ושר המשפטים והדתות, 30.8.1974, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני ירושלים, 2.9.1974, שם; 'הצעת ספדי נתקבלה כבסיס לתכנון רחבת הכותל', דבר, 3.9.1974.

40 מיכאל ניר, ממלא מקום מזכיר הממשלה, אל שר המשפטים, 11.12.1974, א"מ, א-7341/3; Cohen-Hattab, 'Designing Holiness', pp. 138-139.

41 הוועדה המייעצת לעניין רחבת הכותל וסביבתה - תצוגת הצעת תכנון של רחבת הכותל, 1.7.1975, אד"ק.

42 [מחבר לא ידוע וללא כותרת], דבר, 1.7.1975; דוד צפרוני, מרכז ועדת שמרון, אל דב כרמי, אגף התקציבים באוצר, 6.7.1975, אד"ק.

כ־15,000 איש, ומקצתם, אנשי מקצוע והדיוטות, שלחו לוועדה את הערותיהם ואת חוות דעותיהם.⁴³

תכנית ספדיה⁴⁴

בבסיס התכנית ניצבה התפיסה שיש להעמיק את רחבת הכותל עד המפלס ההרודיאני שמתחת לה, כמו שהומלץ גם בחקר משרד הדתות לשם התכנון.⁴⁵ ספדיה הצביע על ההבדלים הגדולים במספר המבקרים והמתפללים בין שעות ומועדים שונים כבעיית יסוד בתכנון הרחבה וביקש למצוא פתרון שיתאים הן לזמנים שאחדים נמצאים בהם ליד הכותל, הן לזמנים ולאירועים שמאות מגיעים בהם למקום והן לטקסים ולחגיגות שעשרות אלפים מתאספים בהם בשטח. התכנית הייתה לבנות סדרת רחבות מדורגת אשר עולה מהמפלס ההרודיאני שליד הכותל עד מפלס הרובע היהודי, וכולן תשקפנה אל הכותל. הרחבות תיעשינה האחת צרה מקודמתה ככל שמעריבים ועולים למפלס הרובע היהודי, וכך תיווצרנה רחבות בגדלים שונים שמתאימות לקבוצות בגדלים שונים. האזור יעוצב בצורת תיאטרון אשר צופה לעבר הכותל ומשתפל לכיוונו, כמו שהיה בימי הבית השני.⁴⁶ הכניסה להר הבית תהיה דרך שער ברקלי מימי הבית השני, שמתחת לשער המוגרבים. אם יהיה צורך להמשיך להשתמש בשער המוגרבים בתור כניסה זמנית להר הבית, ייבנה מגדל, ובו מעלית ומדרגות שמובילות אל מפלס שער המוגרבים, והוא יוסר כאשר תתאפשר כניסה דרך שער ברקלי. בחלק המערבי של הרחבה תכנן ספדיה רחוב מקורה אשר מוליך משער האשפות לרובע המוסלמי שמצפון לרחבה, ובו חנויות ושירותי ציבור אחרים. הרחוב נועד לשמש את הולכי רגל הנכנסים אל העיר העתיקה ולמנוע מעבר מיותר ברחבה וכן לאפשר להגיע לרחבה בלי לראות את הכותל לפני כן, וכך להשיב את חוויית ההפתעה שהייתה בהגעה אל הכותל לפני הריסתה של שכונת המוגרבים.

גם תכנית ספדיה ביקשה אפוא, מלבד מטרותיה התפקודיות, לתקן את הרושם שאבד למבקרים עם הריסתה של שכונת המוגרבים: העמקת הרחבה תשיב לכותל את גובהו

43 פרוטוקול ישיבת ועדת שמרון, 3.9.1975, שם; 'תכנון רחבת הכותל וסביבתה: דו"ח הוועדה המייעצת', כ"ח באייר תשל"ז (16.5.1977), א"מ, חצ-8394/14 (להלן: דוח ועדת שמרון), עמ' 3-4.

44 המקורות שעליהם הפסקאות הבאות מסתמכות הם: The Jerusalem Committee: Proceeding of the Second Plenary Session, pp. 65-67; משה ספדיה, תכנית לרחבת הכותל המערבי, עיריית ירושלים, ירושלים תשל"ד; הנ"ל, 'עיצוב רחבת הכותל', בתוך: דוד קאסוטו (עורך), הכותל המערבי: קובץ מאמרים בשאלות עיצוב רחבת הכותל המערבי וסביבתה, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ז, עמ' 67-76; Safdie, Jerusalem, pp. 121-130; פרוטוקול ישיבת ועדת שמרון, 28.1.1975, אד"ק.

45 קוצ'ר ואהרונסון, חקר תכנוני.

46 ראו: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגם מיוונית אברהם שליט), כרך שלישי, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ג; Nitzan-Shifan, Seizing Jerusalem, pp. 231-277.

דגם תכנית ספדיה, מתוך: ספדיה, **תכנית לרחבת הכותל המערבי**, Courtesy Safdie Architects

בעיני המתבונן; ברחבות השונות, ובעיקר בתחתונה, תתאפשר חוויה אינטימית במפגש עמו; עיצוב השטח בצורת תיאטרון שצופה אל הכותל ישיב את מרכזיותו; והבאים אל הכותל דרך הרחוב המקורה המוביל משער האשפות יחוו הפתעה בהגעה אליו.

הדיון בתכנית

תכנון ועיצוב של מרחבים, על אחת כמה וכמה מרחבים בעלי הקשרים היסטוריים, תרבותיים ודתיים ואתרים סמליים שמצויים בהם, קשורים מהותית לאידאולוגיות ולתפיסות של תרבות, דת וחברה. הם מבטאים הניעות (מוטיבציות) ואידאולוגיות ומשמשים כלי בקידומן ובהנחלתן בזמן – לדורות הבאים, ובמרחב – לצופים, שהם בני הקהילה או זרים. לפיכך הם כר פורה לדיונים ולמחלוקות בין תפיסות אידאולוגיות שונות ובין סיפורים שונים אשר מבקשים לתכנן ולעצב את המרחב לפי דרכם. הדבר בא לידי ביטוי בדיונים על שיקום ועל פיתוח של הרובע היהודי ושל אתריו הסמליים לאחר מלחמת ששת הימים, ברעיונות לעיצוב רחבת הכותל המערבי ובמובהק בדיונים על תכנית ספדיה.⁴⁷

47 סליי, קרק ושובל, 'מורשת ומרחב', עמ' 147-148; ברכה סליי, 'שחזור, שימור או בנייה חדשה: שיקום בית הכנסת "תפארת ישראל" במסגרת שיקום הרובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים',

עם הצגתה של התכנית לראשונה, ב־1973, החלו להישמע תגובות שונות: היו שתמכו בה וקראו לאמצה כמו שהיא, היו שהסתייגו מנקודות מסוימות בה והיו שהתנגדו לה מכול וכול.

ההתנגדויות לתכנית היו מגוונות ונבעו מסיבות שונות. רבים מן המתנגדים לתכנית פסלו אותה מעיקרה, בטענה שלתכנית אדריכלית חייבות לקדום החלטות קונספטואליות בדבר משמעויותיו של הכותל ורק אז אפשר לתכנן תכנית ארכיטקטונית ולהכין את הכלים לדון בה ולשופטה.⁴⁸ גם על מסירת המיזם לאדריכל אחד בלי לקיים תחרות בין אדריכלים ועל הצגתה של תכנית זו בלבד לציבור ללא חלופות נמתחו ביקורת נוקבת.⁴⁹

כמה ממחברי חקר התכנון של משרד הדתות התנגדו לתכנית בשל תפיסתם שאין לעצב את רחבת הכותל עיצוב מוגמר בזמן נתון אחד אלא יש לעשות זאת בתהליך מתמשך, 'כדרכם של חללים היסטוריים'. דעתם הייתה כי דרושה מסגרת עקרונית שלפיה יוחלט על כל שינוי במבנה הרחבה, ולא תכנית אדריכלית אחת מוגמרת.⁵⁰ טענה אחרת שהעלו כמה אדריכלים בולטים נגד התכנית הייתה שהיא מנתקת את הכותל מן המכלול של העיר העתיקה בכך שהיא הורסת את המסגרת התוחמת את הרחבה, הקושרת את הכותל אל המרחב העתיק. עם זאת, רובם לא פסלו מסיבה זו את התכנית לגמרי אלא דרשו לכבד יותר את מורשת העבר בסביבה ולהשתלב בה.⁵¹ רם כרמי, מחשובי האדריכלים בישראל, יצא חוצץ נגד שתי התנגדויות אלה. הוא טען שירושלים על אתריה ההיסטוריים נבנתה בידי 'אנשים שחשבו שהבשורה שהייתה להם להביא לירושלים הייתה הבשורה החשובה ביותר בהיסטוריה שלה', שניסו לבנות כדמות עצמם, ולא כקודמיהם. זוהי רוחה של ירושלים, טען. לה – לרוח זו – יש לתת המשכיות היסטורית, ולפיכך יש לפעול כמו שפעלו בכל הדורות – ללא פחד.⁵²

בתוך: ראובן גפני, יוחאי בן־גדליה ואוריאל גלמן (עורכים), גבוה מעל גבוה, בית הכנסת תפארת ישראל והקהילה החסידיית בירושלים, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשע"ו, עמ' 231-258.

48 דברי האדריכל דוד רוניק בתוך: קאסוטו, הכותל המערבי, עמ' 99-101; שלמה אהרונוסון, 'הערות לוועדה המייעצת לרחבת הכותל', 9.2.1975, אד"ק; פרוטוקולים של ישיבת ועדת שמרון, 10.2.1975 ו־8.7.1975, שם; יוחנן מינצקר, 'הערות לתוכנית לרחבת הכותל המערבי! ירושלים', 7.7.1975, שם; ועוד מקורות רבים שם.

49 פרוטוקולים של ישיבות ועדת שמרון, 8.7.1975 ו־3.9.1975, אד"ק; גרשון צפור אל חיים צדוק, דצמבר 1975, ארכיון עזריאלי לאדריכלות, אוסף אריה ואלדר שרון. האדריכל דן טנאי חלק על טענות אלו. ראו: דן טנאי, 'תכנון רחבת הכותל – תפקיד לדור הזה', ללא תאריך, אד"ק.

50 קאסוטו, הכותל המערבי, עמ' 77-81, 83-90, 102-105; מיכאל קון, 'רחבת הכותל', 15.12.1974, ארכיון השומר הצעיר, 4.10.83-95; נצן שיפטן, 'יש אבנים עם לב אדם', עמ' 82; Cohen-Hattab, 'Designing Holiness', p. 140.

51 קאסוטו, שם, עמ' 107-113; אליעזר ברוצקוס אל חברי ועדת שמרון, 25.3.1975, אד"ק; יוחנן מינצקר, 'הערות לתוכנית לרחבת הכותל המערבי! ירושלים', 7.7.1975, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת שמרון, 8.7.1975, שם; בר וכהן־הטב, קדושה בעין הסערה, עמ' 126-127.

52 קאסוטו, שם, עמ' 95-97.

מלבד ההתנגדויות העקרוניות נשמעו גם התנגדויות למרכיבים שונים בתכנית. כמה אדריכלים התנגדו לרעיון ליצור רחבות מדורגות וסברו כי יש ליצור רחבה אחת בלבד. הם טענו שרחבה אחת נותנת לכל נוכח הרגשה של שוויוניות ונגישות אל הכותל, ואילו העיצוב דמוי התיאטרון יגרום לכותל להיות תפאורה להצגה, שהמבקרים צופים בה במתפללים 'תוך לגימת קוקה קולה' בלי להיות חלק מהנעשה ליד הכותל.⁵³ לעומת זאת, אחרים תמכו ברעיון של רחבות מדורגות, אם כי לא בדיוק כמו שתכנן ספדיה. רבים טענו שהחזית המערבית מול הכותל, כמו שהיא מתוכננת, תהיה מוקד מתחרה לכותל ועלולה לגמדו, ובשל כך פסלו את התכנית או דרשו לצמצמה.⁵⁴

כמה אנשי מקצוע הצביעו על בעייתיות בתכנון ליצור רחבה לתפילה ולכינוסים במפלס החפירות הארכאולוגיות, שהרי ייתכן כי יימצאו שם שרידים והם לא יאפשרו ליצור רחבה שטוחה פתוחה.⁵⁵ גם הרב עובדיה יוסף, הרב הראשי הספרדי, שוועדת שמרון ביקשה את חוות דעתו, הביע חשש זה. הוא כתב כי יש לדון בתכנית רק לאחר הבטחה שמפלס התפילה הקיים יישמר ולא ייפגע או יצומצם כלל בחפירות וכי גם חלק הכותל אשר באזור החפירות הארכאולוגיות שמדרום לרחבת התפילה אמור לשמש לתפילה, ורק לאחר הסדרת עניין זה יהיה מקום לדון בתכנית.⁵⁶

ביקורת אחרת נמתחה על הרכב ועדת שמרון וערערה על חוקיותה ועל כשרותה. שר הדתות יצחק רפאל וכמה חברי כנסת אחרים טענו שהבנת היסודות ההלכתיים וההיסטוריים היא בסיס הכרחי לדיון ומחו על שלא נכללו בהרכב הוועדה לא איש הלכה בבחירת משרד הדתות (ולאחר התייעצות עם הרבנות הראשית) ולא היסטוריון שבקיא בתקופת הבית השני.⁵⁷ לבסוף נתמנה איש הלכה לחבר בוועדה, אך הוא סירב למלא את התפקיד בשל איחורו של המינוי, שנעשה לאחר שכבר התקיימו ישיבות ורואיינו עדים רבים.⁵⁸

53 שלמה אהרונוסון, 'הערות לוועדה המייעצת לרחבת הכותל', 9.2.1975, אד"ק; ורנר יוסף ויטקובר, ישראל שטיין ואריה אדיב אל ועדת שמרון, 27.8.1975, שם; זליג וינברג אל ועדת שמרון, י"ט באלול תשל"ה (26.8.1975), שם; קאסוטו, שם, עמ' 116.

54 ראו לדוגמה: יעקב יהודה אל ארווין שאול שמרון, 5.12.1975, אד"ק; פרוטוקול ישיבת ועדת שמרון, 27.11.1975, שם; שלמה אהרונוסון, 'הערות לוועדה המייעצת לרחבת הכותל', 9.2.1975, שם; קאסוטו, שם, עמ' 83-90.

55 פרוטוקולים של ישיבות ועדת שמרון, 10.2.1975 ו-8.7.1975, אד"ק; יוחנן מינצקר, 'הערות לתוכנית לרחבת הכותל המערבי! ירושלים', 7.7.1975, שם; משה עקיבה דרוק, 'תוכנית ספדי שלילית, מדוע?', ללא תאריך, שם.

56 הרב עובדיה יוסף, חוות דעת, ג' בטבת תשל"ז (24.12.1976), אד"ק; בר וכהן הטב, קדישה בעין הסערה, עמ' 125. להבדיל מדבריה של נצן שיפטן, 'יש אבנים עם לב אדם', עמ' 83.

57 יצחק רפאל אל חיים צדוק, 28.1.1975, אד"ק; פרוטוקול הישיבה המאתיים וארבע של הכנסת השמינית, 23.7.1975; פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, 6.7.1976, א"מ, כ-501/20; בר וכהן הטב, שם, עמ' 124.

58 חיים צדוק אל ארווין שמרון, 16.2.1975, אד"ק; דוד צפרוני, מרכז ועדת שמרון, אל חברי הוועדה, 18.8.1975, שם; חיים צדוק אל ארווין שמרון, 8.9.1975, שם; דוח ועדת שמרון, עמ' 3.

בספטמבר 1975 התייחס טדי קולק לכמה מן הביקורות על התכנית ואף קיבל את מקצתן, אך הוא טען כי יש לראות בתכנית קו מנחה בלבד וכי יש לקדמה מנימוקים פוליטיים-מדיניים כדי לבטא את ריבונותה של ישראל בירושלים.⁵⁹

הכותל והמקדש

מלבד ההתנגדויות שתוארו, אשר כאמור כבר נזכרו במחקר, הייתה עוד עילה עקרונית שתפסה את המקום המרכזי בהתנגדות לתכנית וניצבה בבסיס הדין, ועל אף חשיבותה לא זכתה עד עתה להתייחסות במחקר. עילה זו, שהביעו אישים שונים, רובם דתיים אך לא כולם, הייתה קשורה למהותו של הכותל וליחס בינו ובין הר הבית ובית המקדש והציפייה לבניינו. הטענה שנשמעה פעמים רבות בלשון זו או אחרת הייתה כי בעיני 'כל הדורות' היה הכותל 'כשריד של חורבן, כשריד של בית המקדש, ולא משהו שעומד בפני עצמו', ואילו בתכנית ספדיה הכותל 'הופך להיות כאילו בית מקדש', כלשונו של ההיסטוריון שמואל ספראי, שהוסיף: 'הכלה יותר מדי יפה בעיניי'.⁶⁰ הם סברו שרחבת הכותל צריכה להישאר גם לאחר גמר עיצובה בתור מרחב שיש בו ממד של ארעיות, 'הרגשה שיש כאן משהו שעדיין לא נגמר', שכן 'מבחינה יהודית מסורתית הדבר איננו גמור. הכותל הוא הקדמה למשהו גדול וחשוב ממנו – הר הבית', כדברי האדריכל שלמה אהרונוסון, מן העומדים בראש החקר התכנוני של משרד הדתות, ובתכנית ספדיה הדבר איננו כך.⁶¹ לטענה זו הצטרפו רבים מן הציבור החרדי ואף מנהיגיו. על אף התנגדותם הנחרצת לעליית יהודים להר הבית ולכל ניסיון לקדם את בניית המקדש הלכה למעשה, הם דאגו לשימור הציפייה לבניינו וסברו שתכנית ספדיה מבטאת ויתור עליה ועשויה לפגוע בה. בעצומה שחתמו עליה רבים נכתב: 'הכותל אינו יעד סופי. גדולת הכותל אינו מכוח עצמו אלא מכוח היותו שריד של בית המקדש שעמד על הר הבית [...] המקדש אשר להיבנותו אנו מתפללים ומצפים יום יום. עיצוב רחבת הכותל על ידי תכנית בינוי עצומה ומרשימה יש בה משום יאוש לתקוותנו'.⁶² משה עקיבה דרוק, עורך בעיתון המודיע ודובר משרד הדתות לשעבר, כתב שהתכנית 'מקימה מקדש מול הכותל המערבי [...] בניגוד למסורת שהכותל הוא סמל של חורבן, פרוזדור לקראת בניין הטרקלין העתיד לבוא'.⁶³ הרב שלמה זלמן אוירבך, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב יחזקאל אברמסקי והרב אליעזר מנחם שך, מנהיגי הציבור הליטאי, התנגדו לתכנית בחריפות מכמה נימוקים, כתבו כי מימושה ישנה

59 פרוטוקול ישיבת ועדת שמרון, 3.9.1975, אד"ק.

60 שם.

61 קאסוטו, **הכותל המערבי**, עמ' 55, 83-90; שלמה אהרונוסון, 'הערות לוועדה המייעצת לרחבת הכותל', 9.2.1975, אד"ק; יוסף שנברגר אל זרח ורהפטיג, 'צוות מתכננים לאיזור הכותל', ללא תאריך (כנראה 9.8.1973), א"מ, גל-12252/5.

62 עצומה, סוף אלול תשל"ה (אוגוסט-ספטמבר 1975), אד"ק.

63 משה עקיבה דרוק, 'תכנית ספדי שלילית, מדוע?', ללא תאריך, שם.

את מעמד רחבת הכותל ממקום קדוש לאתר היסטורי, וכן: 'ספדיה אינו מרגיש שהכותל אינו יעד סופי. היעד הוא בית המקדש, אשר להיבנותו אנו מתפללים שלוש פעמים ביום', ובתכניתו 'כאילו אומר יעד זה לא ידעתי'.⁶⁴ התפיסה כי הכותל הוא אתר שמבטא בעיקר את חורבן המקדש ואת הציפייה לבניינו המחודש וההתנגדות לשינויו לסמל היסטורי-לאומי אפיינו את הציבור הדתי הלא ציוני עוד בתקופת המנדט. אלה באו לידי ביטוי לדוגמה בהוראתו של הרב יוסף חיים זוננפלד, רבה של 'העדה החרדית', לתלמידיו שלא להגיע לכותל בתשעה באב לבכות על החורבן כמנהגם מימים ימימה בשל הסיוורים והטקסים הלאומיים שערכו שם בני נוער ציונים.⁶⁵

גם שבתי בן דב, מראשוני פעילי הר הבית ומן הבולטים מהם, כתב כי ההתרפקות על הכותל והמגמה לקדשו ולפארו הבאה לידי ביטוי בתכנית ספדיה היא ויתור על 'כיסוף לגאולה השלמה ולבניין המקדש' [...] הפקרת הר הבית לקדושה של נוכרים והסתפקות בכותל כסמל סטאטי למידת השאיפה שהבאתנו עד לכאן ולהישג הסופי כביכול שהשגנו'.⁶⁶ האדריכל דוד קאסוטו, יועץ האדריכלות של שר הדתות, היה הדמות הפעילה ביותר במאבק נגד התכנית. הוא פעל בכמה מישורים כדי לסכל אותה, ולימים הטיל עליו טדי קולק את האשמה לסיכולה. קאסוטו היה מפעילי הר הבית המוקדמים וחבר בתנועה אל הר ה', שפעלה 'למען עבודת הקודש בהר הבית' בשנות השבעים, שאז לא הייתה פעילות כזו נחלת רבים.⁶⁷ הוא התנגד לתכנית מכמה נימוקים עקרוניים, ובעיקר מן הנימוק שהיא חוטאת למהותו של הכותל בתור אתר תפילה מקודש שמבטא את זיכרון המקדש החרב ואת השאיפה לבניינו ומנסה להסב את הכותל למקדש או לתחליף למקדש. במכתב לרב עובדיה יוסף נימק קאסוטו את התנגדותו לתכנית וכתב כי הכותל הוא 'אזכור למה שעדיין איננו ועתיד בעזרת ה' להיבנות [...] אין לפארו ואין לבנות סביבו בניין פאר אשר יקטין ולו במעט את הכמיהה שלנו לבניין האחד והיחיד', ואילו תכנית ספדיה 'מנסה להפוך את

64 הרב שלמה זלמן אוירבך, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב יחזקאל אברמסקי והרב אליעזר מנחם שך אל ועדת השרים לענייני ירושלים, ועדת שמרון, שר הדתות וועדת הקונספציה, ט' במרחשוון תשל"ו (14.10.1975), שם.

65 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 299; שלמה זלמן זוננפלד, האיש על החומה: מסכת חייו, פעליו, מנהיגותו ודברי ימי התקופה של מרן הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל, הרב הראשי של היהדות החרדית בארץ-ישראל (ט' בכסלו תר"ט-ט"ט באדר-שני תרצ"ב), כרך שלישי, ש. ז. זוננפלד, ירושלים תשל"ה, עמ' 302-332.

66 שבתי בן דב, "תכנית ספדי" – ומשמעות הכותל", מעריב, 12.9.1974. על בן דב ועל הגותו המשיחית ראו לדוגמה: עמיחי רדזינר, 'ציון במשפט תפדה: על גאולת המשפט וגאולה באמצעות המשפט מבוא להגותו המשפטית של שבתי בן דב', בתוך: עופר שיף (עורך), גליונות ישראליות: מולדות וגלות בשיח הישראלי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 319-355, בייחוד עמ' 324-326.

67 ראו לדוגמה: דוד קאסוטו ומנחם בן ישר בשם אל הר ה', המועצה הציבורית למען עבודת הקודש בהר הבית, אל עקיבא גוטליב, מזכיר מועצת הרבנות הראשית לישראל, כ"ט באדר א תשל"ו, אד"ק; דוד קאסוטו אל הרב שלמה גורן, 20.2.1976, שם. על תנועה זו ראו: שרגאי, הר המריבה, עמ' 54-56.

הכותל למקדש או לבוא במקומו'. וכן: 'ניתוק פיסי של רחבת הכותל ממשטח הר הבית', שנוצר בתכנית זו, 'הינו ויתור (חס ושלום) על זכותנו על ה"למעלה"'.⁶⁸ ההתנגדות לתכנית ספדיה מסיבה זו הייתה אפוא משותפת הן לפעילי הר הבית והן למתנגדים להם בציבור הדתי והחרדי ובהנהגתו הרבנית והפוליטית. אלה גם אלה ראו בה איום על הזיקה למקדש ועל הציפייה לבניינו ושיתפו פעולה לסיכולה.

בדצמבר 1974 ארגן קאסוטו עם המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות וסניף ירושלים של אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל כינוס בכונן ון ליר בירושלים; זה נועד לדון בתכנית, ובעיקר לבטא את ההתנגדות לה. בכינוס נישאו הרצאות על הכותל בהיבטים הלכתיים, דתיים, היסטוריים, ארכאולוגיים ופילוסופיים, ואחריהן הציג ספדיה את תכניתו והתקיים דיון בעניינה, בהנחיית קאסוטו. כמעט כל המשתתפים הביעו התנגדות לתכנית.⁶⁹

בטיזת ההקדמה לחוברת, שהובאו בה דברי הכינוס, הציב קאסוטו את משמעותה של התכנית מבחינת היחס למקדש בתור לב המחלוקת. כך הוא כתב:

דורי דורות המשכנו לראות בכותל אזכור למה שאיננו ולמה שחרב ועתיד להיבנות, ואילו דורנו החל לראות בכותל את חזות הכול – לא עוד חלק מהמקדש החרב, אלא עומד בזכות עצמו. שוחרי הכותל הוותיקים המשיכו להתייחס אליו כמקדמת דנא, אך מקימי ארץ ישראל החדשה ראו בטיפוח הכותל חשיבות שאין למעלה הימנה. לא ייפלא אפוא, שאבות העיר ירושלים הלכו בדרך זאת כאשר הנחו את האדריכל ספדי [...]. לתכנן את רחבת הכותל תוך ראיית האתר כאילו הוא חזות המקדש ואין למעלה הימנו.

הוא הטיל אפוא את האחריות על קולק ועל אנשיו והציב משני עברי המתרס את 'שוחרי הכותל הוותיקים', הממשיכים לראות בכותל שריד למקדש כמו שראוהו 'דורי דורות' ואת 'מקימי ארץ ישראל החדשה' הרואים בכותל תחליף למקדש, 'כאילו הוא חזות המקדש ואין למעלה הימנו'.⁷⁰

אפיקי הפעולה החשובים ביותר שפעל בהם קאסוטו לסיכול התכנית היו פעילותו האופוזיציונית בוועדת שמרון – הוא היה היחיד מחבריה שהתנגד לתכנית – והקמת ועדה מקבילה לוועדת שמרון, מטעם משרד הדתות.

באוגוסט 1975 הקים שר הדתות יצחק רפאל ועדה לבחינת תכנית ספדיה ולעניין עיצוב רחבת הכותל בכלל. קאסוטו הגה את רעיון הקמתה, לחץ על שר הדתות שוב ושוב ליישמו, עד שנענה, ועיצב את צביון הוועדה.⁷¹ קאסוטו ביקש שהוועדה תורכב מאנשי הלכה ואנשי

68 דוד קאסוטו אל הרב עובדיה יוסף, 20.5.1976, אד"ק.

69 דברי הכינוס יצאו לאור כעבור כשנה בחוברת בעריכתו של קאסוטו. ראו: הנ"ל, הכותל המערבי, עמ' 7.

70 הנ"ל, שם. בנוסח שהודפס לבסוף עודנו הדברים מעט, אך תוקפם נשמר.

71 י' גרייבסקי, עוזר שר הדתות, אל טדי קולק, 17.8.1973, אע"י, 2059, 40/10; דוד קאסוטו, 'תזכיר בנושא רחבת הכותל', ללא תאריך, אה"כ; דוד קאסוטו אל יצחק רפאל, 14.7.1975, שם.

ציבור בעלי שם, פרופסורים, אדריכלים ורבנים, בעלי 'זיקה חמה לעניין היהודי-דתי', והמליץ כי עמדת משרד הדתות תהיה שרק לאחר דיון תפיסתי-עקרוני על מהות הכותל אפשר להזמין תכניות לעיצובו. הוא ראה בכך גם דרך להשיב את השליטה באתר למשרד הדתות, לאחר שהציבה תכנית ספדיה את קולק בעמדת כוח בו.⁷² כל הצעותיו התקבלו והוא אף נתמנה ליושב ראש הוועדה (להלן: ועדת הקונספציה). חבריה האחרים היו: ההיסטוריונים דוד פלוסר ושמואל ספראי; הארכאולוגית טרודה דותן; האדריכלים דוד רוניק ודוד קאסוטו; הרבנים שאול ישראלי, חיים צימרמן וישעיהו הדרי; משה עקיבא דרוק, לשעבר דובר משרד הדתות; והאדריכל ישעיהו אילן. הרוב המכריע של החברים השתייך לציבור הדתי. תפקידה של ועדת הקונספציה היה לגבש תפיסה אשר למשמעותו של הכותל ולייעודו ולקבוע עקרונות מנחים לתכנון הרחבה ולבחינת התכניות לעיצובה. מיד בתחילת דיוניה הביעו חבריה התנגדות לתכנית ספדיה וביקרו אותה.⁷³

הקמת ועדת הקונספציה עוררה את תרעומתו של טדי קולק, והוא פנה לחיים צדוק, יושב ראש ועדת השרים לענייני ירושלים, בניסיון למנוע את פעילותה. צדוק השיב כי אין אפשרות למנוע את שר הדתות מלהקים לעצמו ועדת מייצגת וכי אין בהקמתה פגיעה בסמכותה של ועדת שמרון. אולם אברהם יסקי, חבר ועדת שמרון, ראה בהקמת ועדת הקונספציה חתירה תחת ועדת שמרון, ובעקבות זאת התפטר מחברותו בה.⁷⁴

במאוס 1976 הגישה ועדת הקונספציה דוח לשר הדתות.⁷⁵ מיד בפתח הדוח הדגישה הוועדה שקדושת הכותל ניוונה מקדושתו של הר הבית ועל כן אין לנתק את הכותל מן ההר ויש להדגיש את שייכותם, ועם זאת 'כותל התפילה וכותל הדמעות' הוא 'גם ישות העומדת בזכות עצמה [...] כל זמן שמשמעותו מהווה רמיזה ואזכור למה שאיננו בידינו ועתיד להיבנות'. הוועדה התנגדה להסבת הכותל למונומנט שנועד להמחיש את העבר בלבד, והדגישה: 'אין הכותל רק שריד היסטורי וחשיבותו העצמית נובעת בראש ובראשונה בהיותו מקום תפילה ומקום לחונן את העבר, תוך התקווה והציפייה שהוא צופן לעתיד'. פתיחה זו ביטאה את העילה המרכזית להתנגדות לתכנית ספדיה: הטענה כי היא חוטאת למהותו של הכותל מעצימה אותו כמונומנט היסטורי שעומד בפני עצמו ומתעלמת מהר הבית.

המסקנות המעשיות של ועדת הקונספציה היו שאין מקום לשום תכנון בלי ידיעה ארכאולוגית מוסמכת על הקיים מתחת לרחבה ואין להתחיל כל חפירה לפני מציאת פתרון לתפילה ולהתכנסות בכל משך החפירה. כן יש לבצע משאל בין 'אנשי תורה ודעת' בארץ

72 דוד קאסוטו, תזכיר לשר הדתות בעניין הכותל המערבי, 3.2.1975, אד"ק; דוד קאסוטו אל יצחק רפאל, 14.2.1975 ו-18.6.1975 ו-14.7.1975, שם.

73 פרוטוקול ישיבת ועדת הקונספציה, 25.8.1975, שם.

74 יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר: פרשיות חיים, עידינים, ירושלים תשמ"א, עמ' 422; טוביה מנדלסון, 'שר' הדתות יכול למנות לעצמו יועץ לענייני הכותל, דבר, 17.9.1975; פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים של הכנסת, 6.7.1976, א"מ, כ-501/20; נצן-שיפטן, 'יש אבנים עם לב אדם', עמ' 83.

75 'דו"ח ביניים של ועדת קונספציה', 8.3.1976, שם.

ובתפוצות על מהות הכותל, ורק על סמך תשובות המשאל ותוצאות הבדיקה הארכאולוגית לגבש מסקנות אשר לדרך הפעולה בעתיד, לשם יצירת תכנית והזמנת תכנון. הוועדה ראתה אפוא בגיבוש קונספציה וביצירת תכנית צעדים מקדימים הכרחיים לתכנון. שר הדתות קיבל את הדוח והחל לגבש את רשימת האישים שישתתפו במשאל;⁷⁶ אולם בדצמבר 1976 פוטרו חברי המפד"ל מן הממשלה כחלק מן 'התרגיל המבריק' של ראש הממשלה יצחק רבין לאחר שנמנעו בהצבעת אי-אמון.⁷⁷ בעקבות זאת לא יישם משרד הדתות את המלצות הוועדה, אך היא סייעה בגיבוש עמדתו ובעיכוב פעילותה של ועדת שמרון.⁷⁸

דוח ועדת שמרון וסופה של תכנית ספדיה

ב־16 במאי 1977, שנתיים וחצי לאחר תחילת פעילותה של ועדת שמרון, שהיא התכנסה בהן ל־11 ישיבות בלבד, היא הגישה לוועדת השרים לענייני ירושלים דוח מסכם.⁷⁹ הוועדה המליצה לקבל את תכניתו של ספדיה כתכנית רעיונית ולהטיל עליו, על ספדיה, לקדמה, אך הוסיפה כמה הערות והנחיות בעקבות קבלת כמה מהביקורות שנמתחו על התכנית.⁸⁰ כך לדוגמה היא המליצה ליצור משטח במדרונות המערביים של הרחבה, בגובה הר הבית, שתתאפשרנה בו התכנסות וצפיית אל ההר; לבנות את הרחבות השונות בצניעות כדי להבליט את הכותל ולהדגיש שהוא זכר למקום אחר והיותו שריד הוא הסיבה לחשיבותו ולקדושתו. כן קבעה הוועדה כי כל פתרון חייב להיות מבוסס על ביצוע בשלבים, וכל אחד מהם יכול להתבצע בפני עצמו.

דוח הוועדה ייצג את דעת כל חבריה מלבד קאסוטו, נציג משרד הדתות; והוא הגיש דוח מיעוט שייצג את דעתו ואת דעת הנהלת המשרד.⁸¹ קאסוטו ביקר בחריפות את הרכב ועדת שמרון וטען כי הוא היה מגנתי, וכן הוא ביקר את דרכי פעולתה של הוועדה, שלא ניתנה בהן הדעת להתנגדותם של חוגים חרדיים ושל רבנים לתכנית. הוא ציין שהחווה בין משרד הדתות לעיריית ירושלים והחברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי לא נחתם מעולם, שספדיה עבד ללא תכנית וללא שיתופו של שנברגר, וששר הדתות לא הסכים לתכנית. אשר לתכנית עצמה, הוא הצטרף לרבות מן הביקורות שתיארתי למעלה. בעקבות כל

76 רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 421-422.

77 עמוס שיפריס, ממשלת רבין הראשונה: 1974-1977, פורת, צור יגאל תשע"ג, עמ' 187-188.

78 דוד קאסוטו אל ישראל ליפל, 11.8.1976, אד"ק; דוד קאסוטו אל אבא אלחנני, 7.11.1977, שם; ריאיון שערכתי עם קאסוטו בביתו בירושלים, 20.3.2018.

79 דוח ועדת שמרון.

80 התכנית והעובדה שוועדת שמרון קיבלה אותה עוררה מחאות בקרב ערבים. ראו: Letter from the permanent representative of Jordan to the UN, to the UN secretary-general, 8.9.1981, annex 1, Documents on Jerusalem, vol. 3, p. 116.

81 דוד קאסוטו, 'הוועדה המייעצת לענין רחבת הכותל וסביבתה: דו"ח מיעוט - הערכות ומסקנות', כ"ח באייר תשל"ז (16.5.1977), אד"ק; דוד קאסוטו אל ארווין שמרון, 21.5.1977, שם.

אלה המליץ קאסוטו לא לקבל את התכנית ולהורות לגבש קונספצייה, שתתורגם בעתיד לתכנית מוסכמת, ואז להזמין תכניות מכמה אדריכלים.

ברם אף שוועדת שמרון המליצה לקבל את תכניתו של ספדיה כתכנית רעיונית בכפוף לכמה הערות ולהטיל על ספדיה לקדמה, לא יצא הדבר אל הפועל. למחרת הגשת הדוח, ב־17 במאי, התקיימו הבחירות לכנסת התשיעית, ובהן ניצח הליכוד בראשותו של מנחם בגין (המהפך). בהסכם הקואליציוני בין הליכוד למפלגות הדתיות נכתב שאזור החפירות של הכותל הדרומי וכל אזור הכותל המערבי יישאר נתון לסמכותה של ועדת ההלכה של הרבנות הראשית.⁸² תכנית ספדיה נגזזה.⁸³

כמו שעולה מן המקורות הרבים שהבאתי, וכמו שכתב באוגוסט 1977 יוסף שנברגר, מעצבה של רחבת הכותל, שאף שימש יועץ של ועדת שמרון, בלב ההתנגדות לתכנית ניצבה שאלת מהותו של הכותל המערבי ויחס החברה היהודית להר הבית ולמקדש: התכנית העצימה את משמעותו הלאומית של הכותל כשריד העבר וכסמל היסטורי-לאומי, אפילו הוא משמש גם מקום תפילה, והמתנגדים לה, ובהם אדריכלים, היסטוריונים ואישי ציבור, רובם – אם כי לא כולם – בני הציבור הדתי והחרדי, ומנהיגיהם הפוליטיים והדתיים של מגזרים אלה, ראו בה 'הדגשת יתר של הכותל' וטענו כי היא עושה ממנו תחליף להר הבית ולמקדש במקום 'פרוזודור לטרקלין אשר ייבנה במהרה בימינו'.⁸⁴

לשון אחר, יוזמיה של תכנית ספדיה והתומכים בה ביקשו לעצב את רחבת הכותל בעיקר בתור אתר לאומי מודרני סביב מונומנט זיכרון עתיק, זכר לעבר מפואר. 'קדושתו הצייונית המחולנת', כלשונו של אריה ספוזניק, נבעה מן העבר, שהתנועה הלאומית היהודית המודרנית ביקשה למצוא בו את ההצדקה ואת השורשים ההיסטוריים הדרושים לה.⁸⁵ האדריכל רם כרמי, מהבולטים בקרב התומכים בתכנית, נימק את תמיכתו בה: 'בשבילי הכותל מסמל מקום שבו אני מרגיש שיש לי שורשים ישר לדוד המלך [...]. הוא המקום היחיד שבו אנו מוצאים [...] הצדקה מדוע אנו נמצאים כאן, ולכן המקום 'מחכה לאקט גדול'.⁸⁶ לעומת זאת, בעיני רוב המתנגדים לתכנית מן הטעמים שהצגתי והדגשתי למעלה, משמעותו וקדושתו של הכותל נובעות בעיקר מן ההווה ומן העתיד,

82 יהודית בובר-אנסי, 'האם תצטרף ד"ש לקואליציה הלאומית-קלריקלית', דבר, 10.7.1977; יצחק רפאל, 'למה תיועד רחבת הכותל', ידיעות אחרונות, 26.9.1977; אריה דיין, 'דבר אל הכותל, כל העיר, 23.4.1982; רפאל, לא זכית באור מן ההפקר, עמ' 422.

83 רפאל, שם; 187. Safdie, Jerusalem, p. בעקבות תוצאות הבחירות שונה הרכבה של ועדת השרים לענייני ירושלים, שלא קידמה את התכנית. צבי לביא, 'תכנית הכותל מצפה למשיח', מעריב, 10.9.1980. ספדיה לא ויתר על תכניתו, אך גם מאמציו בשנים מאוחרות יותר עלו בתוהו, ראו: Ibid., pp. 187-191.

84 יוסף שנברגר אל דוד קאסוטו, 21.8.1977, אד"ק.

85 אריה ספוזניק, 'קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש', ישראל, 16 (תש"ע), עמ' 165-194.

86 קאסוטו, הכותל המערבי, עמ' 95-97. הובא בשינויים קלים בתוך: נצן-שיפטן, 'יש אבנים עם לב אדם', עמ' 81.

ולא מן העבר, גם אם יסודותיהן קשורות לעברו. מן ההווה – שהרי בעיניהם הכותל נחשב בהווה 'מקום השכינה', שלא זוה ממנו אף לאחר חורבן המקדש, ומן העתיד – בהיותו אתר אשר מבטא את הציפייה לבניית המקדש העתידית. לפיכך סברו שיש לעצבו בתור אתר שהארעיות תופסת בו מקום של קבע והתנגדו לתכנית המבקשת לעשותו מקדש היסטורי-לאומי ותכלית בפני עצמו.

סיכום: בין הזמני לקבוע

השאיפה לבניין מקדש בירושלים תפסה מקום בולט בתולדות העם היהודי והייתה חלק ממסלול גאולתו המשיחית המצופה. עם התעוררות הלאומיות היהודית המודרנית זכו המקדש והשאיפה לבניינו להתייחסויות שונות ומגוונות. בין הוגי הצינונות ומנהיגי היהודים שביקשו לבטל שאיפה זו, דוגמת משה לייב ליליינבלום, שכתב: 'אין לנו צורך לא בחומות ירושלים, לא בבית המקדש ולא בירושלים עצמה'.⁸⁷ לעומת זאת, אחרים ראו במקדש מהות סמלית מופשטת ופירשו אותה איש לפי השקפת עולמו. נראה שאלה עמדו על סוד כוחו הסמלי ועל מקומו בחזון היהודי, ובמקום לוותר עליו ולדחוק בשל משמעותו הדתית-פולחנית ביקשו להעניק לו משמעות חדשה. בנימין זאב הרצל תיאר את המקדש בחזונו האוטופי אלטנווילנד במידה רבה כבית כנסת (טמפל) אירופי מודרני אשר משלב מאוצרות התרבות של העם היהודי ושל האנושות ונשמעים בו פיוטי של רבי שלמה הלוי אלקבץ ושיריו של היינריך היינה.⁸⁸ בוריס שץ ראה בחזונו האוטופי ירושלים הבנויה, חלום בהקיץ את המקדש כמוזיאון לאמנות יהודית.⁸⁹ חיים וייצמן ומנחם אוסישקין ראו באוניברסיטה העברית בירושלים מקדש מודרני ותחליף למקדש הישן.⁹⁰ כך חלה במונח 'מקדש' התמרה (מטמורפוזה), והוא לבש צורות ופנים חדשות. אף שבמאה ה-20 לא תפס המונח 'מקדש' מקום מרכזי בתודעה ובשיח של חלקים גדולים בציבור היהודי בארץ, הוא לא נעלם מכל וכול, גם אם הודחק והורחק.

עם כיבוש ירושלים העתיקה במלחמת ששת הימים התעוררה שוב שאלת היחס להר הבית ולמקדש במדינת ישראל, הפעם כשאלה מעשית על סדר היום הציבורי, ולא רק כשאלה רעיונית-עקרונית. מלבד המורכבות הפוליטית והבין-לאומית שהייתה כרוכה בשליטה במקום מקודש לאסלאם, אשר מבני קודש מוסלמיים עתיקים ורבי-חשיבות ניצבים עליו, עלתה שוב המורכבות הפנים-יהודית שהייתה קשורה ליחס המודרני בקרב

87 משה לייב ליליינבלום, על תחית ישראל על אדמת ארץ אבותיו (עורך שלמה ברימן), המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים תשי"ג.

88 תיאודור הרצל, אלטנווילנד: רומן (תרגמה מגרמנית מרים קראוס), כבל, תל אביב תשס"ב, עמ' 194-196.

89 ברוך שץ, ירושלים הבנויה: חלום בהקיץ, ספר ראשון, בצלאל, ירושלים תרפ"ד, עמ' 9-10.

90 ראו בהרחבה: יאיר פז, 'האוניברסיטה העברית בהר הצופים כ"מקדש"', בתוך: מיכאל הד ושאל כץ (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, א: שורשים והתחלות, מאגנס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 281-308.

יהודים להר הבית ולמקדש. כמו שניסח פרסיקו, השליטה במקום המקדש הפגישה את הציונות ואת שאיפתה לריבונות לאומית יהודית בארץ ישראל עם ממדים מיתיים שניצבו בשורשיהן ושכמה ממנהיגיה ביקשו להדחיקם או להעלימם. כיבוש המקום והשליטה בו דרשו הכרעה בשאלות מורכבות אלו ולא אפשרו להניחן להלכתא למשיחא.

היחס של הוגים ומנהיגים ציונים לכותל המערבי כסמל היסטורי לאומי, שהחל להתגבש עם ראשית הציונות, הלך והתגבר במאה ה-20 והגיע לשיא במלחמת ששת הימים, פתח אפשרות חדשה להתמודדות ציונית עם היחס להר הבית ולמקדש ועם היחס האמביוולנטי אליהם. נראה כי הראייה בכותל – אחד מקירות התמך של הר הבית, ושממנו נלקחה גם משמעות הדתית וההיסטורית – מקדש לאומי יכולה לספק תחליף סמלי ומעשי למקדש.⁹¹ תכנית ספדיה, שהציעה לבנות את סביבת הכותל בפאר וברושם רב שיעצימו את מעמדו ויעניקו לו משמעות ארכיטקטונית מרכזית ואף שלמה, יכלה לעצבו כתחליף לאומי למקדש. התכנית המשיכה אפוא במידה רבה, אף אם לא במוצהר, את מגמת הפעולות שקידם דיין מיד לאחר כיבוש הר הבית והכותל במלחמת ששת הימים, שעיצבו את הסטטוס קוו במרחב, ולפיהן נותר הר הבית מקום פולחן מוסלמי בלבד, ואילו פעילות הפולחן והפעילות הממלכתית בקרב יהודים התקיימה ליד הכותל המערבי, והשפיעו גם על התודעה הציבורית.

בדרך דומה הסביר הלל כהן את הריסתה של שכונת המוגרבים מיד לאחר מלחמת ששת הימים ויצירת רחבה גדולה ליד הכותל: 'ניסיון מודע למחצה להטות את מרכז הכובד מהר הבית – והמקדש – כמקומות של קדושה ומשיחיות, לעבר הכותל כסמל לאומי היסטורי'.⁹² מבחינה זו התעתדה תכנית ספדיה להמשיך תכנונית ורעיונית גם את מה שהחל עם הריסתה של שכונת המוגרבים ועם יצירת הרחבה הגדולה ליד הכותל.

קריאה כזו של משמעותה של התכנית הייתה משותפת לרבים מן המבקרים אותה וגם לכמה מן התומכים בה, והייתה מן המניעים המרכזיים להתנגדותם לה. רוב המתנגדים הבולטים לתכנית פעלו מתוך הראייה כי היא מרופפת את הקשר היהודי להר הבית ואת השאיפה לבניית המקדש ומציבה במקומם את הכותל המערבי.

כמו שתיארתי, וכמו שציינו חוקרים אחרים, ההתנגדויות לתכנית ספדיה היו שונות ומגוונות ונבעו מנימוקים ערכיים, ארכיטקטוניים ופרוצדורליים. התנגדותו של משרד הדתות לתכנית נבעה במידה רבה גם מ'מלחמת הרשויות' שתוארה בראשית המאמר: ראשי המשרד חששו שמא תאפשר התכנית לטדי קולק, לחברה לפיתוח הרובע היהודי ולארכאולוגים דריסת רגל בניהול הכותל ובעיצובו לאחר שהוכרע המאבק בין הרשויות בעניין זה שנים קודם לכן, מיד לאחר מלחמת ששת הימים, לטובת משרד הדתות והרבנות הראשית. גורמים דתיים וחרדיים, ובהם רבני הציבור החרדי, חששו שמא תעצים התכנית את מקומם של המרכיבים הלאומיים, ההיסטוריים והתיירותיים של הכותל על חשבון

Cohen, 'The Temple Mount/al-Aqsa', p. 14 91

Ibid. 92

משמעויות הדתית ותפקודו כאתר דתי.⁹³ ומלבד כל אלה, אף שמשרד הדתות והממסד הדתי והחרדי התנגדו נחרצות לעלייה להר הבית ולכל פעולה מעשית לקידום בניית המקדש, נבעה התנגדותם לתכנית במידה רבה ומכרעת גם משאלת היחס לשאיפה ולציפייה להקמת המקדש בעתיד. לדעתם, התכנית פוגעת בזיקה ובציפייה להקמת המקדש, שהם ביקשו לשמר אותה כאבן יסוד ביהדות, והדבר עמד במוקד התנגדותם לה. הנה כי כן, אף שמעמדו המעשי של הר הבית לא היה מרכזי באותם ימים גם בציבור הדתי, הציוני והלא ציוני, לפני התמורות שחלו בנושא זה בעשורים האחרונים, ניצב היחס להר הבית ולמקדש בבסיס הדיון בתכנית ספדיה, לצד גורמים אחרים, הן מצד פעילי הר הבית והמקדש, שהיו מעטים ולא מרכזיים, והן מצד המתנגדים להם בממסד הדתי והחרדי, שהיו שותפים לציפייתם, והוא השפיע על המהלכים שהביאו לעיכובה ולבסוף לביטולה. לעומת תכנית זו, הרחבה הזמנית שעוצבה ליד הכותל בשנים 1967-1968 – אשר נוצרה בחיפזון, מתוך הכרח להכשיר את האתר לגישת המונים ולתקן את מראהו, ונועדה מלכתחילה להתקיים שנים אחדות בלבד – הקרינה ארעיות ותכנון לא גמור ולא מושלם, וזה בדיוק היה סוד קסמה בעיני המתנגדים לתכנית ספדיה והמעלים את הר הבית ואת המקדש על נס. עיצוב זמני זה, מעשה ידיו של יוסף שנברגר, שירת את ראייתם את הכותל כאתר שכל משמעותו סמל לחורבן, לחיסרון, למצב הארעי ולשאיפה אל מה שמעבר לו, כמו שכתב שנברגר עצמו לקאסוטו בנמקו את התנגדותו לתכנית ספדיה.⁹⁴ הכותל המערבי היה בעיניהם הזמני המובהק ביותר, שעליו להישאר זמני דרך קבע; עד אחרית הימים.

93 הרב שלמה זלמן אוירבך, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב יחזקאל אברמסקי והרב אליעזר מנחם שך אל ועדת השרים לענייני ירושלים, ועדת שמרון, שר הדתות וועדת הקונספציה, ט' במרחשוון תשל"ו (14.10.1975), אד"ק.

94 דוד קאסוטו אל הרב עובדיה יוסף, 20.5.1976, שם; יוסף שנברגר אל דוד קאסוטו, 21.8.1977, שם.

